
Halász Margit

AZ UTOLSÓ HAJDÚ

Tar Sándor emlékének

A teraszon ült, fülelt, és attól félt, hogy megint előjön a baja. De hát miért jönne elő? Szedi a gyógyszert rendesen, megmondta a főorvos kerek-perec, ha nem hagy ki egyet sem, akkor teljes életet élhet. Teljes élet, nézett Jóska a poros borostyánlevelek közül előröppenő méhecskére. A bolond kis jószág szabályos ellipszispályára állt, és úgy kerülgette Jóska fejét, mint a Föld a Napot. Még azt a szemtelenséget is megengedte magának, hogy amikor a füléhez ért, felbőggette a motort. Igen, valamikor ő is motorral járt a megyét, ment, ahova hívták, szinte repült. Nem törődött ő akkor se étellel, se halállal, se másvilággal. Nem félt ő akkor senkitől és semmitől. De most, most más a helyzet, gondolta, és a levegőbe csapott párat, hogy elijessze a hívatlan vendéget, de annak csak nem akaródzott letérni kozmikus pályájáról. Szinte vonzotta Jóska őszülő, kopaszodó halántéka. Jóska a méhecske által engedélyezett röpke pillanatokban tisztán és félreérthetetlenül hallhatta azt a fojtott, komótos zúgást, amely a ház nyitott ajtaján át gomolygott a teraszra. Ezért a dallamért mindent megtett volna, illetve hát sok mindent meg is tett. Lemondott a motorról, pedig hej, de szerette. Aztán kölcsönt vett fel, egy használt kombit vásárolt, és azzal járt a fémerkeskedéseket és bontókat. Merthogy ott tudta legolcsóbban beszerezni az alkatrészeket. Volt úgy, hogy az éjszakai portás egy láda sörért reggelig is hagyta bóklászni. Hát ezért kellett a kombi, meg a biztonságért, mert az utakon is megváltozott a helyzet, a nagyobb járműnek nagyobb lett a tisztelete, a kicsi, az olcsó meg örüljön, ha megtűrik, ha nem szorítják le az árokba a tarack meg a muhar közé, ahova való.

Ahogy ült a teraszon és fülelt, eszébe villant egy régestelen régi eset. Nem is tudja, hogyan nézhette el, de elnézte, és amikor a mosógép dobjához hozzáért a háziasszony keze, majdnem agyonütötte az áram. Majdnem. Na, hát ő tanult ebből, azóta csak biztosra megy, kerül, amibe kerül, ő végigvárja a programot, s csak amikor holtbiztos lesz a dolgában, csak akkor emeli a kalapját, addig se pénz, se más, maximum egy kávé, de az is hab nélkül. Látta ő, amikor először járt Bécsben, látta, hogy dolgoznak ott a melósok. Megfigyelte ő aprólékosan. Fel volt bontva az út, mégis haladt a forgalom, a járműves éppúgy, mint a gyalogos. Meg aztán senki sem téblábolt ott, mindenki tudta a dolgát. És amikor befejezett valamit, ellenőrizte, nem úgy, mint itthon, hogy ha lejár a munkaidő, a festő még az elkezdett csíkot sem húzza végig. Bécsben tanult ő szakmaetikát a buszon ülve a Mariahilferen, nem a debreceni szakmunkásképzőben. És különben is. Olyan lett a világ, hogy jobb észnél lenni itt is. Nem úgy van most, mint régen, amikor valahogy nem nehezedett pluszban az emberre, hogy következménye is lehet a dolgainak, amiket csinál vagy amiket nem csinál meg. Naná, hogy kikészül az ember egy mentre. Mondjuk, ő jó szakember volt régen is, marha jól dolgozott, de hát olyan gyarló az ember. Ő is elfelejtett azért ezt-azt. De erről már volt szó, nem jó azt ismételtetni, jobb arra fátylat borítani. Most meg elég egy rossz mozdulat, egy felelőtlen csavarintás, és ripsz-ropsz, mehet az ember a munkanélküli-irodára, és mire észbe kap, már jól át is képezték. Mondjuk, olyan valami lesz, amit pláne nagyon utál, és

persze akkor, hogy is lehet azt kibírni ép ésszel meg alkohol nélkül. Őneki nem kell se alkohol, se dohány, csak szerelhesen, csak szerelhesse a Hajdút. És különben is, ő nem akar más szakmát, ezt szereti, de tényleg, ha török, ha szakad, akár az élete árán is kirtart, mint az utolsó hajdúk, akik nyeregtelen lovon eltökélten, szívből jövő professzióval újték a szakmát. Most olvasott róluk reggel, a faluújság jegyzetében, és egy pillanatra átérezte az egészet, hogy tényleg, de tényleg semminek sincs értelme másképp. Ebben a pillanatban kénytelen volt felkapni egy teraszon száradó konyharuhát, mert a méhecske, most már minden kétséget kizáróan feltette magában, hogy csak azért is megcsípi a fejét. Egy darázs mentette meg a helyzetet. Valahonnan fentről, a hullámpala tető alól zuhanórepülésben érkezett, s úgy kotorta magával a semmi kis méhet, mint feltámadó őszi szél az ágak közé szorult csontszáraz falevelet.

Mi tagadás, tetszett Jóskának a terasz. Jó, mondjuk, ő máshogy oldotta volna meg a bejáratot, mert az se jobbkezes, se balkezes embernek nem állhatott a kezére, akkor meg minek, kinek készült. Ezen a megoldhatatlannak tűnő problémán elmélkedett éppen, amikor megtörtént az, ami rémálmában se jöjjön elő senki emberfiának, hogy amittől fél, az ott kopogjon az ajtaján, és ha nem engedi be szépszerivel, ajtóstul rontson a házba. Jóska arra még emlékezett, hogy elmegy az utcán egy teherautó, és a sofőr ordítva odaköszön valakinek, de azt már nem hallotta, fogadják-e a köszönést. Igen, igen, Czukor József ötvenhét éves mosógépszerelő mester fejét a vállá közé ejtette, és szégyen, nem szégyen, álomba szenderedett. Kár lenne most azzal húzni a drága időt, hogy milyen szerepe volt ebben a döngicsélő méhecskének, és mennyit nyomott a latban Jóska sajnálatos, szerzett betegsége. Elég csak annyit, hogy nem volt ártatlan a méhecske. Egyenest azzal a hátsó szándékkal pécézte ki Jóskát, hogy minimum homlokon csípi, de az sem kizárható, hogy ha minden jól megy, el is altatja. Nos, az első galád terve nem jött össze, a második meg, a másodikra most már örök homály vetül.

És Jóska elkezdte teleálmodni a szomorú szájú kis teraszt mindenféle földi örömmel. Először is a régi MZ motorja rikító narancssárgájával kipingálta a savanyúszürke, kopott falakat, a kövesút melletti virágok pasztell-lilájával mintát hengerelt rájuk. A feketekávé bársony barnájával újrapácolta a korlátot, az ablakkeret lepattogzott festékének is jól jött volna egy újramázolás, de Jóska fehéret sohasem álmodott, mert ki nem állhatta a fehéret, a tejszínhabra se bírt ránézni. Aztán a hangok következtek, mert az álombéli teraszt halotti csend burkolta körül. És hát Jóska hozzá volt szokva a zenéhez, a felpattanó réshangokhoz, mert az ő mosógépei úgy mostak, hogy közben énekeltek, mint hajdanán a patakban mosó asszonyok. Női hangon énekeltek a mosógépei, az érzelmek teljes skálájával, a sírós, rekedtes sirámoktól, a kőkemény menüettdal-lamokon át egészen a kacér, fülledt erotikájú dalokig. És az illatok! Hú, azok voltak csak ám! Jóska szerette a vas illatát, a fémét. A szerszámosládájába rejtezett illatok meg pláne meglepték. Valahogy elhozta bennük a fürdőszobák szagát, amelyből a több évtizednyi szakmai tapasztalattal a háta megett egyetlen szippantásra meg tudta állapítani, hogy boldogok-e az ott élők, vagy csak úgy véletlenül és akaratlanul vannak összenőve, mint az utak szélén a magból kelt egynyári növények. Igen, igen, futkosott Jóska szemhéja alatt az emlékezet lábatlan bogara, igen, az ő mosógépeinek illata volt, mit illata, szaga, beteg, áporodott, rozsdás szaga. Mert őt csak az öreg, beteg gépekhez hívták, hiszen hova is hívnának egy régimódi Hajdú-mosógépszerelőt, naná, hogy nem a milliomosnegyedbe a bíborvörös gőzmosógépekhez. És mire lement a program, csodák csodája, eltűnt a szag. Lett helyette acélkék, friss, ropogós illat. Hát csoda, ha remegett a várakozás izgalmától? Mert minden más az életben nagyjából kiszámítha-

tó. De az, hogy végigmegy-e a szerelés után az első program! Hát az már döfi, az már egy magasabb szféra adta öröm. Mit érdekelte őt, hogy kinevetik, ni, a bolond szerelő, ni, ott ücsörög a teraszon vagy a kertben, jobban tenné, ha menne a dolgára, nem hátráltatná itt az embert. Hát csak nézzék inkább bolondnak, de akkor sem áll be az örömtelenek csapatába cserkapusnak. Ő inkább egyedül játszik, egyérintőzik, vagy hogy a bajba mondják a szomszéd gyerekek. Más íze lett egyszerre a víznek, amikor telefont kapott, hogy menjen, de azonnal, és bármit kérhet, csak a régi Hajdút hozza helyre. Mert vannak ugye ezek a modern vackok, egy fabatkát sem érnek, meg már ugye ezekbe eleve globálisan beépítik, hogy félévente romoljanak el. Hogy nem szakad az ég az ilyen emberre nyomban, aki ilyeneket tervel, hogy eltiporja, még mielőtt... Zene volt az efféle panasz Jóska fülének, s néhány öhüm kinyögése után már indult is az ország bármely szegletébe. Volt úgy, hogy nem is keresett rajta, de hát nem tudott nem menni, neki egész egyszerűen mennie kellett, ha egy Hajdúról volt szó.

A terasz nemcsak a mindenféle földi örömtől lett érzékeny ragadós, hanem a málnaszörpös szódavíztól is, amelyet Jóska kapott, és amelyik egy hirtelen fuvallattól félredőlt és szétömlött a pévecé asztalterítőn. Legyek jöttek, belenyalintottak, páرزottak egy jót Jóska fényes tarkóján, és tovaépültek. Illetve tovaépültek volna, ha nem kapták volna el Jóskától azt a kórt, amelyet a kutyára sem kívánna a jóakarátú ember, nem-hogy egy szerelemittas légyre. Itt az ideje elárulni, hogy ettől a kórtól szegény Jóska régebben nem is tudott dolgozni, két teljes évet hagyott ki, kapta a segílyt, aztán a rokantságit, ördögi kör volt az, a pokol fertelmes kínjaival. Na nem, nem fáj neki semmije, de próbáljon csak meg valaki úgy élni akár egyetlen napig is, ahogy őrá majd két évig rá lett osztva. Felülről. Vagy alulról, mit számít az, nincs abba beleszólása emberi halandónak. Hogy bármely pillanatban elalhat, és amikor felébred, utána még jó félórán át az álmában él, kérdezet, okvetetlenkedik, nevetségessé válik. Volt úgy, hogy a motoron aludt el, az árokban ébredt, még szerencse, hogy nem ment gyorsan, és valahogy olyan eszt adott neki az Isten, hogy álmában is tudjon kormányozni. Vagy vegyük a tiszaujvárosi esetet, amikor szerelés közben fejjel a mosógép dobjában elszenderedett, a háziak meg azt se tudták ijedtükben, mit tegyenek, kihívták a katasztrófavédelmet. Még jó, hogy nem indult el véletlenül a program, mert akkor annyi lett volna szegény Jóskának. És persze annyi is lett, csak éppen másképp. Elfelejtették annak rendje és módja szerint, kiírták a szakmából, de aztán egy füttös májusi napon kezdte kapni a telefonokat, amelyek furcsa módon egybeestek a felépülésével. Azért meg kell hagyni, vannak az életnek nagy mellényű, kegyes pillanatai is. Olykor. Ha nem is sokszor, de vannak. Lassan másfél éve már egészséges, teljes életet élő ember, ahogy a főorvos fogalmazta. Hej, azt a másfél évet nem adná a többi ötvenvalahányért, gondolta volna Jóska, ha ébren lett volna, de hát aludt, mélyen, embertelenül mélyen.

És a teraszra elkezdtek gyűlni a legyek és a méhek. A méhek a kiömlött málnaszörpre jöttek, a legyek Jóskára. Zúgtak, búgtak, összesúgtak felette, és együtt, összeállva belekezdtek egy gigantikus énekbe. Női hang volt ez, az érzelmek teljes skálájával, a sírós, rekedtes sirámoktól, a kőkemény menüettdallamokon át, egészen a kacér, füledt erotikájú dalokig. Úgy az énekük közepe táján járt le a program. A csapzott kis mosógép háromszor megrázintotta magát, és mélységesen elhallgatott. Mehet, kimosott, énekelte ki a házból egy csengő női hang, de Jóska nem válaszolt. Azt álmodta éppen, hogy valahol nagyon magasán, a Tejúttól kicsit balra egy sikátor végén Hajdú mosógépet szerel.

Vincze Ferenc

LEBORULOK ELŐTTETEK, VÉREIM

Ez a nagyapám magas és szikár volt, amióta csak ismertem, tömött, rövid kefefrizurát viselt, s mindig alaposan megvágott Ferenc Jóska-szakállat. Ült a nagyszobában, a zimmerben, ő csak így hívta, ült az ablak előtti fotelban, és olvasta az újságot. Ludwignak hívták, de így szinte senki sem szólította, néha hajdani nagyanyám, mikor valamiért haragudott az öregre. Az újság számára szent volt és sérthetetlen. A postás mindennap meghozta a négy újságot, s opi délelőttje azzal telt, hogy elolvasta mindegyiket. Külföld, sport, belföld, végül a halálozások. Itt időzött a legtöbbet. Nézte a keretes gyász-híreket, s el-elgondolkozott. Gyanítom, az arcokat kereste a nevekhez. Néha felderült az arca, máskor meg bosszúsan legyintett. Ha véletlenül délelőtt érkeztem meg, várhattam egészen az ebédig, addig tudomást sem vett rólam. Ami szent, az szent. Utazhattam akár harminchat órát is, őt ez nem érdekelte. Fel sem nézett az újságból, még a köszönésemet sem fogadta. Ez volt opi. Komor Ferenc Jóska-szakállal, kefefrizurával és közel nyolcvan évvel. És az évek során szinte semmit sem változott. Már nem volt fürge, mint egy szarvas, de azért a korához képest meglehetősen eleven volt, és agyilag rettenetesen friss. Még mindig jobban számolt, mint én, ami persze nem volt nehéz. És sakkban a mai napig megver. Megvert ötévesen, tízévesen, húszévesen és így tovább. Sohasem engedett nyerni. Még csak játékból sem. Ha csinált valamit, azt komolyan csinálta. Egy idő után leszoktam a sakkozásról, mert frusztráló éveken keresztül mindig csak kikapni. Esélyem sem volt. Vagy ha igen, véletlenül úgy tűnt, hogy esélyem van nyerni, akkor a következő pillanatban mattot adott. Ezt utáltam a legjobban, amikor sakkoztunk. Nem tudtam kiolvasni a szeméből a következő lépést. Mit a következő lépést, még annak bármilyen szándékát sem. És mindig derült égből a matt. Erre soha nem tudtam igazán felkészülni.

Az első megszólalás mindig ebéd közben történt. Ültünk az asztalnál, ketten, és vártuk, hogy a bejárónő, Frau Emma, feltálalja a levest. A levest, amely mindig tűzforró kellett legyen, különben Frau Emma vihette vissza a konyhába. A levest csakis tűzforrón lehet feltálalni, szokta volt nagyapám mondani, és ebben nem ismert pardont. Ahogy semmi másban sem. Mindig mindent csak pontosan, úgy, ahogy abban a könyvben meg van írva. Persze azt a könyvet szerintem opin kívül még senki sem látta. De létezett, mert mindig erre hivatkozott. Ez volt az alap. Ebben voltak lefektetve a jogok és a kötelességek. A pontosan filozófiája. És ilyenkor, mikor vártam, hogy a leves ehetővé szelídüljön, opi előjött a soron következő történetével. Minden ebédhez akadt egy történet. Egy kiszámított, megmért, precíz történet. Amelynek volt eleje, közepe és vége. Néha még tanulsága is. A „minden ebédhez akadt egy történet” azért egy kicsit elharmarkodott kijelentés volt. Igaznak igaz, csak nem fedti a teljes valóságot, és hát féligazságokkal meg ne dobálózzunk, mondaná opi. Minden ebédhez egy történet, ami néha megismétlődik. Mert annyi története, ahány ebédje, nahát annyija azért nincs az embernek. Még opinak sem.

– Fiam, erről még nem beszéltem neked. Mindez akkor történt, mikor... – szólott opi, miközben beleszürcsölt a levesbe.

Így kezdődött az aznapi beszéd, a szpícs, ahogy viszont apám mondaná. Egy történet, amit eddig a múlt és opi emlékezete elrejtett előlem. Feltehetőleg. Ezt sohasem le-

het tudni. Még az is kiderülhet, hogy a beharangozott mese már többször is elhangzott ebéd közben. Csak éppen most különleges előjelet kapott, hogy figyeljek. Hogy hallgassam. Más lehetőségem nagyon ügysem volt: a leves tűzforró, tehát enni nem lehet, s az asztaltól felállni, amíg opi be nem fejezte az ebédet, szintén nem lehet. Tehát, amit lehet: hallgatni. Odaadóan, figyelmesen, decens unokához mérten. Ezt a szót, decens, opitól tanultam. Nála ez már szuperlatívuszokat jelentett. Már ha megengedte magának valamivel kapcsolatban.

– A második világháború után, miután a vérmákt csúfos vereséget szenvedett, minket teljesen fel akartak számolni. Szavunk sem lehetett, csöndben kellett maradjunk. Azt mondták, mi voltunk a bűnösök. Mi, a folkszdájcsok. Mert kiálltunk a népünk mellett. Nem lehetett munkához jutni, míg aztán bekerültem valahogy egy iskolába irodalmat tanítani. Gyerekeket. Ott ültek velem szemben, nagy csodálkozó szemmel, s hallgattak. Nehéz volt, fiam, nagyon nehéz. Pár évvel azelőtt még az árokban feküdtem, és a német dicsőség lobogott a zászlónkon, s lőttem mindenre, ami megmozdult előttem. Most álltam a katedrán, puska helyett krétával a kezemben, és a német költészet csodájáról magyaráztam. Über allen gibfeln iszt rúh, ismételték a gyerekek, és mikor kiejtették a szót, gibfeln, nekem az árok jutott eszembe. Az árok és a megmerevedett kamarádok. Akik semmiről sem tehetek, akik mindvégig kitarottak a zászló alatt. Nekik is jó lett volna a rúhe. De nem így.

Opi ismét a háborúról beszélt, a háborúról és az azt követő évekről. Azóta eltelt majdnem ötven év. Már le lehetne szállni a háborúról, be lehetne fejezni. Már ezer-szer hallottam ezeket a történeteket. Az árok, a katonák, a nagy német eszme, a nagy német birodalom, a halhatatlanság és a hűség. Hősök. Háborús hősök. Ez opi világa, s ebből nem tud kilépni. S minden egyes alkalommal elmeséli. Hogy az árok, hogy a katonák, hogy kitarottak. Mások nem tartottak ki, mégis jobban jártak. Mások nem így csinálták, nem bizony, és most nem itt tartanak. Persze a folkszdájcsok, azok mindvégig. Mert ezt követelte a törvény, ezt követelte abban a bizonyos könyvben lefektetett törvény. És aztán azt mondja, nem így. Hanem hogy? Mit gondoltak, mikor odamentek? Mikor odafeküdtek a letámasztott puska mögé? Mi a francot gondoltak? Hogy a túldoldalon nincs puska, csak kenyér? És megint csak kenyér? És aztán bekapták az első golyót, és a másodikat, s mind így. Míg végül megvult a rúhe. Elég rendesen megvult. Kakasleves volt, Frau Emma a tiszteletemre kakast vágott, és jó forrón tálalta. Éppen csak enni nem lehetett.

– A háború után elvittek minket, mindenkit, aki élt és mozgott. Mire valahogy magunkhoz tértünk, már Szibériában voltunk egy táborban. Tudod, fiam, semmink nem volt, semmink. A ruhánkat elvették, s kemény darócba öltöztettek. Reggel hideg kása, délben valami hideg lötty, amit levesnek hívtak, este száraz kenyér. Ennyi. Eleinte nap-hosszat ültünk a lágérben, nem csináltunk semmit. Vártunk. Hogy legyen valami. Aztán egy hónap múlva összegyűjtöttek minket, s mehettünk dolgozni. Először egy káposztaföldet kapáltunk. Reggel kihajtottak bennünket, kezünkbe nyomták a kapát, s kapálhattuk egész álló nap a káposztát. Álmomban akkoriban káposztamezőkön ébredtem, hosszú, végeláthatatlan káposztasorok között, amelyek tele voltak kukaccal, csak úgy hemzsegett tőlük a káposzta lapija. Egyedül álltam két sor káposzta között, néztem, ahogy a kukacok hersegetetik a zöld lapikat, s közben valahol a távolban az ég összeért a káposztafejekkel. Reggel hideg kása, délben valami hideg lötty, este száraz kenyér. Közben meg a kapa és a káposzta.

A kakas taréja ott úszkált a tányéromban, és a leves még mindig elviselhetetlenül forró volt. Megkavargattam, tologattam benne a kakashúst, a laskát, hogy hátha kihűl vég-

re, s akkor én is elkezdhetek enni. Opi kenyeret tört. Két kézre fogta a szelet kenyeret, kettétörte, majd azt is kettőbe. Egyik darabot megfogta, és beletunkolta a levesbe. Rátette a kanálra, lenyelte, hozzá egy adag húst kanalazott, majd azt is lenyelte. Újabb kanalazás, már csak a léből, és utána a jól ismert szörcsögés. Beleszürcsöltem a levesbe, a nyelvem ismét megégett, hát tovább kavargattam a kakaslevest. Közben két szörcsögés között opi tovább magyarázott. A lágerről, az elviselhetetlen kosztról, a patkányokról, a tetvekről. Bólogattam. Már majdnem harminc órája talpon voltam, átjöttem három határon, hegyeken, alföldeken és ismét hegyeken, és most ugyanott tartunk, ahol egy éve abbahagytuk. A láger és a patkányok. Esetleg később majd az iskola is sorra kerül. Valahogy semmi sem változott. Opi ott ült az asztalfőn, a támlás karosszékben, ingujja felgyűrve, bajszáról csorgott a kakasleves, és szörcsögött. Háta mögül omi tekintett ránk, ugyanazzal a tekintettel, mint tavaly vagy tavalyelőtt vagy azelőtt. Ismeretlen festő műve. Rezzenéstelen tekintettel nézte, ahogy Frau Emma a megszokott, csoszogós léptekkel behozta a levest, ahogy lassú mozdulatokkal kimérte, ahogy megigazította az eszcájgot a tányérok mellett, ahogy végigsimította az abroszt, ahogy elénk tette a kenyereskosarat, ahogy hátrább lépett, és várta, hogy opi beleszürcsöjljön a tűzforró levesbe, ahogy opi enni kezdett. Arányos arca időtlennek tűnt, haja szigorúan oldalra fésülve lapult, márványvonásai az évekkkel egyre ismerősebbé váltak, s lassan kezdtem azt hinni, hogy valamikor ismertem. A szörcsögés és a történet nem halkult. Az igazat is mondhatnád, az igazságot, mert ez a történet megint csak töltelék, megint csak a színezett emlékezeted, és megint csak untatsz minket. Lehetnél végre őszinte, lehetnél végre az, aki egykor voltál. Mert már mindhárman jól tudjuk, hogy egyszer, mikor káposztát kapáltál túl az Urálon, mikor híg, ehetetlen lötyöt ettél ebédre, mikor éjjelenként szinte megfagyott benned a levegő, mikor reggelente vacogva ébredtél, mikor a nap végére majdnem összerogytál a fáradságtól, mikor, mikor, mikor, ezt mindhárman jól tudjuk, s azt is, hogy ekkor megérett benned a gondolat, hogy megszöksz, hogy elindulsz, hogy előtte két hétig csak patkányokra vadásztál, hogy legyen mit egyél az úton, hogy jégcsapot szopogattál a tajgán, hogy majdnem lefagyott a lábad, hogy egyszer utánad lőttek az egyik faluban, hogy elfagyott lábbal futottál keresztül a mezőn, hogy a nagy menekülés közben nem vetted észre a betemetetlen lövészárkot, hogy mire megláttad, már késő volt, hogy a golyók ott füttyültek a füled mellett, hogy akár meg is halhattál volna menekülés közben, hogy beleestél abba az árokba, és behupantál az ott felejtett szögesdrótba, hogy igazán te sem tudtad, hogy meglóttek vagy a szögesdrót tuskéi álltak bele a fenekedbe, amit aztán bőszen mutogattál nekem azon az első és a soron következő éjszakákon, hogy annak az ároknak köszönheted az életed, hogy beleestél, és nem rohantál tovább, hogy aztán napokkal később felkapaszkodj arra a tehervonatra, ami végül áthozott a határon, hogy ott lapultál a megfagyott cukorrépák között, hogy még évekkal később is hányinger kerülgetett, ha szóba került bármikor is a cukor, a répa vagy a cukorrépa, hogy mekkora hős voltál, hogy átvágtál Szibérián, az Urálon, hogy át a Kárpátokon, ezt mind igen jól tudjuk, Ludwig. Ezt mindhárman tudjuk. Lehetnél végre őszinte, lehetnél végre az, aki az után a mondat után lettél, hogy végre igazat mondj, hogy végre elmondd mindazt, amit csak ketten tudunk, hogy mindez semmit sem ér, hogy mindez teljesen lényegtelen, hogy mindez csak emlék, hogy semmi más, csak a felgöngyöltett múlt, ami már nem érdekli őt, s valld be magadnak, valld már végre be, hogy téged sem. Mert mindhárman tudjuk, hogy már jó ideje tanítottál akkor, mikor kiküldtek a helyi laptól egy újságíró, hogy írjon tudósítást a megtért szászokról, hogy írja meg, a szászok megbánták bűneiket, és elkezdték húzni az internacionalizmus pántlikás szekerét, hogy az újságíró igazából

semmit sem kérdezett, csak úgy ímmel-ámmal érdeklődött, vajon miért, Ludwig, hogy tudta, hogy nem húzod a szekeret, még csak nem is tolod, hogy te erre milyen büszke voltál, Ludwig, hogy aztán egyszer csak rád nézett barnás-zöldes szemével, és halkán megkérdezte: Herr Roth, mit érzett akkor, mikor ott feküdt az árokban, hogy mondtad neki, in alen vibfeln spüreszt dú kaum ájnen hauh, s hogy erre a frajrlájn elhallgatott, tollát letette maga elé az asztalra, és hallgatott, hogy sokáig ültetek ott némán, aztán nagyon lassan felemelte a fejét, bólintott, hogy aztán azt mondta, értem, Herr Roth. Vajon miért, Ludwig?

Mindjárt elsírom magam ettől a nagyon megható és nagyon érzékeny jelenettől. Mindjárt. Opi mindig ezt csinálja, megideologizál mindent, ideológiát gyárt még a szőlőmetszéshez is. És összeköti az összeköthetetlen dolgokat, lehetőleg idézetekkel. Még hogy kaum ájnen hauh. Na éppen ez az a történet, amiről beszélni kéne. Éppen erről nem kéne hallgatni. Ez elől nem kéne a tűzforró leves szürcsölgetése mögé rejtőzni. És opi mindig ezt teszi, pont arról nem szól egy szót sem, ami érdekelne. Le merném fogadni, hogy most ismét megideologizálja az irodalomtanítást, a gyerekeket, akik a jövő nemzedékét jelentik, és mind így. Ez lesz. A jövő nemzedéke. Most aztán tényleg röhhögnöm kell. Szerintem opi engem sohasem sorolt a jövő nemzedékéhez. Pedig akkor láthatná, végre világosan láthatná, hová vezettek ezek az ideológiák, az elvarázsolt és felnagyított féligazságok. A szászok hatalmas dicsősége, kiváltságai és büszkesége. Rühellem, hogy mindig csak ez a büszkeség. A templomban pedig az az áhítatos arc, amivel éneklik a zoltárokat, meg hogy áldás földje a szülőföld. Egy nagy lófaszt áldás földje. Az lehetett volna, ha az ilyen öregek nemcsak a féligazságokat mesélik folyamatosan, hanem azt, ami tényleg volt. Mert most már lehet áldás földje, bőven termő vidék és minden, mi csodálatos és nagyszerű, ha már senki nem maradt itt. Most már lehet, főleg nélkülem.

Ludwig, mindhárman tudjuk, hogy a nő elment, és ott maradtál a gyerekekkel, az irodalommal és a tudattal, hogy valaki talán megértett, hogy kaum ájnen hauh, hogy ennyi történt, és igen, tudjuk, hogy két hét múlva ismét megjelent, hogy azt hitted, újabb interjú következik, hogy míg bevezetted a szobádba, már végig is gondoltad, mit fogsz mondani, hogy dí főgellájn svájgen im válde, hogy ezzel nyitottad mosolyogva a beszélgetést, hátha a frajrlájn felveszi a fonalat, és ott tudod folytatni, ahol abbahagytad, hogy Herr Roth, legyen szíves, hagyja abba a sületlenségeket, mindez engem nem érdekel, mert tudom, hogy nem őszinte velem, hogy a frajrlájn kitört, hogy nem volt kíváncsi a féligazságokra, hogy a szeme összeszűkül, arcizmai megmerevedtek, és mindez hideg márvánnyá állt össze amúgy kedves arcán, hogy akkor szóhoz sem jutottál, hogy ültél ott leforrázva, s lassan kezdted megérteni, miért jött vissza az a nő, hogy a nő mindent tudni akart, úgy, ahogy volt és történt, hogy te feszengtél, nem találtad a helyed azon a széken, hogy erre a frajrlájn gúnyosan elmosolyodott, nem, Herr Roth, ha ez megnyugtatja, nem írom meg, nem azért jöttem.

A kakastaréj még mindig ott úszkált előttem, ha néha opi két szörcsögése között megkevertem a levest. Átlibeggett egyik oldalról a másikra, csónak szeli így a Boden-tó vizét, óvatosan, megfontolt evezőcsapásokkal irányítja a csónakos, nem akarja elérni soha a túlspartot, talán nem is hiszi, hogy létezik, hogy van odaát valami, néha abbahagyja az evezést, maga mellé fekteti az evezőket, és nézi, nézi a fodrozódó vizet, az arcot, ami szembenéz vele, keresi saját tekintetét, ami visszanéz keserűen a mélyből, keserűen és intón, ilyenkor újra evezni kezd, megmártja az evezőket a jéghideg vízben, ismét megáll, ismét maga mellé teszi az evezőket, ismét lenéz, keresi visszanéző tekintetét, keresi a fodrozódó emlékeket, amelyek óriási farkcsapásokkal elúsznak a csónak

alatt, ezüstös pikkelyeiken megcsillan a fény, de már nem kavarnak örvényt, már csak szinte imbolygó, billegő vonaglások látszik, árnyékuk vetül a felszín felé, s a csónakos hiába mereszi a szemét, a tó hideg, elsimuló felszíne alatt már csak a mély felé vonagló farkcsapást látja, s már semmit sem lát, a tekintetét sem, s a csónakos a csónakkal ott imbolyog billegve a tavon. S a leves még mindig forró, ehetetlen, opi szörcsög, és a kakastaréj visszaindul, kicsit imbolyogva a tányér másik széle felé.

Ludwig, mindhárman tudjuk, hogy a frajlájn miért jött vissza, hogy te nem értetted, mit is akar tőled, nem akartad érteni, hogy nem akarta, hogy újra és újra belekezdjél abba a végtelen történetbe, hogy hogyan és miként szöktél haza Szibériából, hogy ott kapáltad reggeltől késő estig a káposztát, hogy etted a hideg, ehetetlen lötytöt, hogy éjjelente káposztaföldről álmodtál, mindhárman tudjuk, hogy a frajlájn mindezt nem akarta hallani, hogy nem akarta tudni, hogy arra volt kíváncsi, mindezt miért hiszed, miért hiszed a legendákat és mítoszokat, miért akarod áltatni magad, mikor tisztán látod, hogy mindez illúzió, hogy az egész nem több egy nyolcszáz éves álom szétfoslásánál, hogy az egész álom volt, hogy könnyebb lenne mindezzel szembenézni, hogy erről kellene meggyőzni a padokban ülő diákokat, hogy már senkit sem érdekelnek a vérbe fagyott kamarádok, hogy senkit sem érdekel miháel vájsz hősiessége, roth kivégzése, hogy mindez már csak foszló szövet, lyukas, s maholnap annyit sem ér, mint az utolsó kapcarongy, amit gyerekként a lábadra csavartál, mindhárman tudjuk, hogy nem akartad ezt megérteni, dühös voltál a frajlájnra, hogy mindezt felkavarta, hogy nem érdekelte a háború, a dicsőség, hogy csak rád volt kíváncsi, hogy az embert akarta látni, téged, aki csak ültél a széken, meredten bámultad szoborszerű tekintetét, s lassan megértetted, hogy mit tettél magaddal. Ludwig, mindketten tudjuk, hogy ez a gyerek nem hülye, hogy már nem is gyerek, hogy látja, amint lassan kettétöröd a kenyeret, amint beletunkolod a levesbe, amint húst falsz hozzá, amint utána felszürcsölsz a levest, látja, amint elrejtőzöl, amint két szörcsögés közben előadod a történetet, amit a frajlájnnak is előadtál, Ludwig, ez a gyerek mindent lát, hiába teszel úgy, mintha nem látnád, hiába teszel úgy, mint annak idején a frajlájnnal, hiába keresed a kibúvókat, mert lát, lát téged, látja, hogy elbűnsz, s előbb-utóbb megunja a történeteidet, megunja a féligazságokat, megunja az utazást, megun mindent, ami már nem köti ide, Ludwig, ez a gyerek a te véred, a tiéd, te is tudod, ő is tudja, és nem azért van itt, mert újra és újra hallani akarja a szibériai történeteket, hogy hogyan zuhantál a szögesdrótbá, nem érdeklí a rojtosra szagattott segged, az elesett kamarádok, Ludwig, ez a gyerek miattad van itt, egyedül miattad, rád kíváncsi, és nem a történeteidre, arra a mondatra kíváncsi, amit a frajlájntól kaptál, mert ugye mindig így szólítottad, hogy frajlájn, mindig így nevezted, kezdetektől fogva így hívtad, így gondoltál rá álmaidban, vagy mikor a kisszobában a fotel mögött kiverted a farkad, mikor már többé nem tudtál hazudni magadnak, mikor többet nem gondoltál már a szibériai erdőre, mikor már nem érdekelt a dicsőség, a zászló, mikor már rájöttél, hogy csupán ember vagy, se több, se kevesebb, egy ember a többi közül, Ludwig, ez a gyerek erre kíváncsi, ez a gyerek szintén egy ember, se több, se kevesebb, és hiába építed neki a már ledöntött mítoszaidat, hiába rakod halomba, magas toronyba az elfoszlott emlékeket, ledőlnek újra, mint a csutából épített vár, ledönti őket, mert nem akar mást, csak látni téged, ahogy a frajlájn sem akart mást, csak látni azt, aki vagy, aki aztán lettél, most se legyél más, nézz végre szembe velem és velem is, hiszen azóta háttal ülsz nekem, átültél az én helyemre, mindig háttal, sohasem fordulsz felém, sohasem nézel a szemembe, Ludwig, azt hiszed, nem vettem észre, azt hiszed, nem látlak, és ezt a gyerek is látja, hát meséld neki a frajlájnról, meséld el, hogy vártad a vonagnál, hogy sohasem beszéltél róla senkinek, hogy

imádta a gyöngyvirágot, hogy ledöntötte az összes mítoszodat, és közben újakat épített, hogy imádtad, ha hozzád ért, hogy megremegtél, mikor megláttad, mikor kibontotta a haját, és föléd hajolt, mikor forró és nedves öle magába fogadott, mikor semmi-vé foszlottál a tekintetében, meséld el neki, Ludwig, a mi vérünk, a lányunk vére, joga van tudni mindezt, hogy mindennap kimész a frajlájnhoz a temetőbe, hogy mindennap leülsz a sírja elé, leülsz a gyöngyvirágokkal benőtt sírhoz, és minden egyes nap úgy sírsz a síromnál, mint aznap.

Opi befejezte a szörcsögést és a történetet is, mindenki meghalt, kihalt és elhalt, lassan már csak ő maradt egyedül. Rendíthetetlen nyugalommal ült a székében, még csak nem is pislogott, kihúzott derékkal, mint ahogy abban a nagy és poros könyvben meg lehetett írva. Az utolsó oldalak valamelyikén, bizonyosan egy megfakult ábra vagy kép is mutatta, hogy így ül az utolsó szász az asztalnál: közel nyolcvanévesen, kihúzott derékkal, Ferenc Jóska-szakállal, rendíthetetlen arccal, mint valami kibaszott csingacs-guk az észak-amerikai ormok fölött, rendben tartott kefefrizurával, acélos tekintettel. És addig ül a székén, míg a nehézség le nem szedi onnan, mert az ilyen nem ismer sem embert, sem Istent. Ültünk, előttem a már kihűlt leves, az elsüllyedt kakastaréj, elment az étvágyam a nagy hősiességtől, a még nagyobb dicsőség tudatától, s lassan kezdett a fáradtságtól lekoppanni a szemem, már rég nem láttam opit a karót nyelt tartásával, csak a tányért, azt a rohadt tányért a hideg levestel. Ekkor opi elvette az odakészített szalvétát, letörölte a száját, hátrahajlított a székét, és felállt.

– Menjünk, fiam, menjünk ki a temetőbe – adott mattot opi az utolsó pillanatban, és elindult az előszobába, ahol felvette a kabátját. Már csak ez hiányzott, már csak a hő-sök sírja, az elesett katonák emlékműve hiányzik a mai napból, hogy ott álljunk előtte, hogy nézzük a névsort, az ábécébe szedett neveket, melyek mögött valaha minden biz-zonnyal remek emberek emelkedtek, remek szászok, akik hittek a lobogóban, az eszmében és a dicsőségben, és elhullottak a harcban, mert a legjobbak mindig elhullnak. Men-jünk, menjünk a temetőbe, mert akkor ott újra leborulok a szász nemzet nagysága előtt, és természetesen opi nagysága előtt. És megcsókolom a nagy, szent anyaföldet.

Szálínger Balázs

LÉLEKVESZTŐ

Igen-igen, ez lélekvesztő,
Alatta-fölötte tényleg mélység,
Viszi mögötte ébredt kényszer,
Amiről nincs több, nincs élményem.

Fölöttem áll a Holdnak látszó,
Alattam annak olvadt húga,
Melyiket lássam jobbnak, mindegy:
Egyikről se lesz több élményem.

Most kéne tudnom, mit láthattam
Magam előtt, hogy itt álltam meg,
Mért ez a pontja nyilvántartott
Annak, amiből nem lesz még egy.

MILYEN SZISZTÉMA SZERINT

Milyen szisztéma szerint ürülnek
Ki legtermékenyebb farkasaink,
Milyen ürüggyel lesznek kövérek,
Szalonvad illem meddig úzheti
A forradalmárt, tovább-e, mint hogy
Rendszerbe áll, ezt találgatom.
És te, a belső hang, ha zuhannék,
Alám állnál-e tanácsaiddal?
Ha válaszolsz, hát ne úgy kezd végre,
Ne mondd, hogy gyermek,
nem hiszem el.

k.kabai lóránt

JÖTTMENT

felugrottam minap az ördöghöz én is pár percre.
„mit magolsz, meszes?” – kérdeztem elsőre.
nem tetszhetett neki belépőm, leköpött.
„nem ezt kérdeztem, hanem hogy mit magolsz, meszes?”
– kezdtem újra, nagy kokit adott, de szót sem szólt.
leültem és vártam, mi történhet, ha már ilyen jól elvagyunk.

csak nézett, mélyen a szemembe, fáradt volt tekintete.
cigaretára gyújtott, megkínált, „ital nincs?” – kérdeztem,
pillantásával mutatta, hol az üveg, pohár nem kell.
rám fújta a füstöt, sanda tekintete gúnyosba hajlott;
ráfújtam a füstöt, gyáva tekintetem megalázkodott.
vártam, mi lesz még, ha már ilyen jól elvagyunk.

nézett, bandza szemével egyre mélyebbre túrt bennem,
 éreztem, tekintete minden gondolatom átkutatja.
 elvette tőlem az üveget, meghúzta, visszaadta,
 újra rágyújtott, újra ivott, rágyújtottam, ittam.
 mondhatna valamit, vagy legalább ütne még egyszer meg,
 várakoztam, ha már ilyen jól elvagyunk.

ivott és dohányzott, ittam és dohányoztam,
 kezdtem megalázkodóból szánalmassá válni.
 szemének tompa fénye egyre szürkült,
 szemem üveges tompasága egyre szürkült,
 és majd egyszer csak énekelni kezdett,
 boráztatta baritonján, ha már ilyen jó elvagyunk:

„a mókus őrs egy démonraj, veled hál és veled jár,
 velük csupa móka vár, ne gondold, hogy viccelek.”
 hangütésén megdöbentem, de nem nagyon,
 csak csupán rémisztő volt hallani víg zengését,
 magabiztos élcélődését, bár miért is ne beszélhetnék erről,
 ugye, most, ha már ilyen jól elvagyunk.

„a mókus őrs nem koboldkórus – folytatta –,
 azzal talán még ellennél. a mókus őrs hazavág,
 de tényleg, igazából egy se mókus.”
 csakugyan nem viccel, ugrottam föl, ő meg röhögött.
 rágyújtott, megkínált, kezembe adta az üveget,
 tekintetével leültetett, ha már ilyen jól elvagyunk.

és csak énekelt tovább kedélyesen nekem a szentem:
 „utolsó geci mind egy szálig, de többnyire adják a jóarcot.
 most viszont nagyon elégedetlenek, hát dolgoznak.”
 „nincs futó, aki kifutná belőlem őket.
 nincs isten, ki megszabadítana tőlük.”
 – énekeltem vele, ha már ilyen jól elvagyunk.

ivott és dohányzott, ittam és dohányoztam,
 megalázkodóból végképp szánalmassá váltam.
 felugrottam újra, pedig csak most jött a vége a dalnak:
 „minden nő kurva. stimmt.” ittam, dohányoztam.
 aztán végre menekülőre fogtam, de még utánam szólt:
 „gyere máskor is, ha már ilyen jól elvagyunk!”

SÚLY ÉS A LÖVÉS

átírt születésnap levél

szertettednek isten kell.
és tudod, aki keres, az úgyis talál.
jöttmenteket istenné növeszt rajongásod,
mely már eleve egy istenre lett szabva.
istenkereső, istentaláló, te.
aki erre kényszerített, apád,
istennek szorított a súlyával,
ezzel húzta meg a ravaszt.
a torkolattűz villanásában láthatod teljes életed.
telibe kapod makulátlan pályafutásod
egy iszonyú sebességű golyó dühével,
mely erejéből mit sem veszít.
a kiválasztottak, a halandóbbak
szűken élnek túl a becsapódást.
(ideiglenes vagy kitalált, színüres aurák.)
röppályádon hanghatársértő események,
súrlódás alig se érint.
de könnytől összetapadt
papírzsebkendő-csomóid belsejében,
esti pánikrohamaid mélyén,
a néha így, hol meg úgy vágott,
fésült vagy festett hajad alatt,
a gondosan elkészített,
majd kidobott süteményekben,
a lassan szűnő sírásrohamok mögött,
vagy pedig ott, ahol a golyó látszólag visszapattant,
eltéríthetetlen vagy.
érinthetetlen.
nem dörzsöl fel semmi sem.
köpenyed aranyból, nikkellel futtatott ezüstműből,
platinából, krómozott nemesacélból,
majdnem tökéletes szkafander.
röppályád eszményi, akárha az éterben,
súrlódás alig se érint.
ornnyergeden pici heg, himlőszántás,
vagy a vontcsövű fegyver
spirális huzagolása ejthette,
mely megpördült tengelyed körül,
hogy a lehető legpontosabban találj célba.
valódi célpontod eközben mögöttem bújt meg,
ott magaslik alakja, onnan vetül rám árnyéka;
apád, isten, füstölgő fegyverrel.
észre sem vettem, hogy eltaláltak.

homály, köd, sötét felhők gyülekeznek,
míg átosonsz rajtam,
hogy végül belemerülj egy isten szívébe.
a megfelelő ember,
egy rátermett samuráj
puszta kézzel elkapna röptödben,
kicsit hűtögetne tenyerében,
majd már csak melegen tartana,
isten nélkül, nyomasztó súly nélkül,
boldog nyugalomban.
én jó, ha elkaptam néhány pillanatot,
épp csak megérintve
hajad, bőröd, ajkad, hálóinged.

Horváth Elemér

VILLÁSREGGELI OÁZISBAN

ha engem kivégeznek 56-ban
ezek a pálmaágak nincsenek
de leléptem és életben maradtam
a többi mind ebből következett
nem látok benne se gondviselést
se különös emberi végzetet
tudomásul veszem a tényeket
szépítgetés nélkül jéghidegen
lehet hogy nagybetűs történelem
s lehet hogy banalítások sora
megyek és nem érdekel hogy hova
beszédes pálmaágak lengenek
élek írok baszok reggelizek

ESTE A NIRVÁNÁBAN

a holtakat a tömegsírba húzták
a helyi halászt éppen úgy
mint a hamburgi turistát aki
a homokon habermast olvasott
amikor megölte a szökőár

az öreg buddha épségben maradt
 relatíve fiatalon
 nepálból importált talapzatán
 hihetetlenül derűs mosolya
 pásztázza a trópusi pusztalást
 mint őt a londoni operatőr
 képek az esti hírekből
 közelebből nem érint a dolog
 sajnálkozom s hátradőlök a fotelban

Allen W. Wood

A HAZUGSÁGRÓL¹

Erdélyi Ágnes fordítása

Kantnak a hazugságról vallott szigorú nézeteit rendszerint úgy idézik, mint ami miatt okkal gondoljuk, hogy valami alapvető baj van a kanti etikával. Néhány állítása olyannyira túlzónak látszik, hogy a témával foglalkozó legtöbb kantiánus igyekszik elhatá-

¹ A szerző *KANTIAN ETHICS* (Cambridge University Press, 2008) című könyvének 14. fejezete. A hivatkozások rövidítése a következő. A zárójelben megadott Kant-hivatkozásoknál első helyen mindig az *IMMANUEL KANTS SCHRIFTEN, Ausgabe der königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin, W. de Gruyter, 1902–) adatai szerepelnek. Rövidítések:

- EF – ZUM EWIGEN FRIEDEN. EIN PHILOSOPHISCHER ENTWURF (8. kötet)
 G – GRUNDLEGUNG ZUR METAPHYSIK DER SITTEN (4. kötet)
 KpV – KRITIK DER PRAKTISCHEN VERNUNFT (5. kötet)
 MS – METAPHYSIK DER SITTEN (6. kötet)
 MVT – ÜBER DAS MIBLINGEN ALLER PHILOSOPHISCHEN VERSUCHE IN DER THEODICEE (8. kötet)
 R – RELIGION INNERHALB DER GRENZEN DER BLOßEN VERNUNFT (6. kötet)
 VA – ANTHROPOLOGIE IN PRAGMATISCHER HINSICHT (7. kötet)
 VORLESUNGEN ÜBER ANTHROPOLOGIE (25. kötet)
 VE – VORLESUNGEN ÜBER ETHIK (27. kötet)
 VP – [VORLESUNGEN ÜBER] PÄDAGOGIK (9. kötet)
 VRL – ÜBER EIN VERMEINTES RECHT AUS MENSCHENLIEBE ZU LÜGEN (8. kötet)

A második helyen a magyar kiadások adatai szerepelnek. Rövidítések:

- A – AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJÁNAK ALAPVETÉSE. (Berényi Gábor fordítását átdolgozta, a jegyzeteket összeállította, a bevezetést, a szövegelemző összefoglalásokat és a befejező kitekintést írta Tengelyi László.) Raabe Klett Kiadó, 1998.
 AI – ANTPOLÓGIAI ÍRÁSOK. (Összeállította, fordította és a szerkesztői jegyzeteket írta Mesterházi Miklós.) Osiris/Gond, 2005.
 EM – AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJA. (Fordította: Berényi Gábor.) Gondolat, 1991.
 GyÉK – A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA. (Fordította: Papp Zoltán.) Ictus, 1998.
 ÖB – AZ ÖRÖK BÉKÉRŐL. (Fordította Mesterházi Miklós.) In: Kant: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK. Ictus, 1995.
 TPK – A FILOZÓFIA MINDEN TEOLÓGIAI PRÓBÁLKOZÁSÁNAK KUDARCÁRÓL. (Fordította Mesterházi Miklós.) In: Kant: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK. Ictus, 1995.
 V – A VALLÁS A PUSZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL. (Fordította Vidrányi Katalin.) Gondolat, 1974.